

УДК 94 (477)

Ольга Гриньова

ПЕДАГОГ, ПРОСВІТИТЕЛЬ, ПУБЛІЦИСТ ПУШКІНСЬКОЇ ДОБИ ІВАН МАТВЄЄВИЧ СБІТНЄВ

DOI: 10.5281/zenodo.5750062

© О. Гриньова, 2021. СС BY 4.0

Мета статті – дістати з небуття ім'я людини, яка зробила неабиякий внесок у розвиток просвіти Сіверщини, Чернігова, Кам'янець-Подільського та Війська Чорноморського початку XIX ст., а також залишила найцікавіші письмові документи щодо історії просвіти України, які мають краєзнавчу та історико-географічну цінність. Дослідження спирається на мікроісторичний метод – через долю однієї людини простежено панівні погляди, тенденції та події в українському суспільстві XIX ст. **Новизна** дослідження полягає в тому, що детально вивчені за архівними документами життя та творчість І.М. Сбітнєва дозволили зробити деякі відкриття щодо, наприклад, віку Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки, яка, виявляється, є старішою, ніж вважалося досі; привернути увагу до історії появи відомої «Істории Русов», що також не є однозначною; відновити пам'ять про талановитого художника Івана Васькова, однокашника Тараса Шевченка з Петербурзької академії мистецтв, автора портретів відомих людей XIX ст., нині незаслужено забутого, тощо. **Висновки:** знайдені архівні відомості щодо життя Івана Матвєєвича Сбітнєва, його твори: дорожні нотатки, нариси, особисті листи, що зберігаються у Російській державній публічній історичній бібліотеці та в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського в Києві, – усе це допомагає відновити, змалювати досить вичерпну картину життя міста Новгород-Сіверського початку XIX ст.: розташування та оновлення вулиць міста, устрій гімназії, нищівні пожежі, проїзд імператора Александра I через Новгород-Сіверський у 1825 р. тощо. «Записки Івана Матвєєвича Сбітнєва», зокрема, подають детальний аналіз «найтемнішої доби в місцевій історії народної просвіти» на Волині, «Прогулка по Воспорському проливу» є цінним документом з історії просвіти в Черномор'ї. Ці та інші твори автора мають не лише художню, але й краєзнавчу, історичну цінність як для описаних місцевостей, так і для України в цілому. Вивчення біографії та творчості цієї людини можна внести до навчальних планів історичних навчальних закладів відповідних регіонів.

Ключові слова: Іван Матвєєвич Сбітнєв, історія Волині, просвіта у Війську Чорноморському, Новгород-Сіверська гімназія, Чернігівська гімназія, Чернігівська публічна бібліотека.

Здобуття імені цієї безсумнівно цікавої, обдарованої багатьма талантами людини, яка жила 200 років тому, має свою історію. У 2008 р. до Чернігова приїхав з Росії відомий руський письменник Юрій Сбітнєв. Він завершував історичну діалогію про князя Ігоря Чернігівського і хотів побувати на стародавній чернігівській землі, де відбувалися головні події роману. Водночас письменник спробував розгадати одну давню сімейну таємницю-загадку. У сім'ї Сбітнєвих зберігався атестат (по-нинішньому – трудова книжка) його прадіда – дійсного статського радника Ніколая Івановича Сбітнєва, який після закінчення Харківського університету в середині XIX ст. приїхав працювати в Чернігів. Чому саме сюди, адже в ті часи розподілу не було?! Що привело перспективного дійсного студента з університетського міста, культурного і наукового центру – Харкова – до провінційного Чернігова?

Глибше своє коріння Сбітнєви «не копали» – у відомі часи не варто було виявляти своє «непролетарське» походження, тому всі небезпечні свідчення були знищені, і лише дивом зберігся цей атестат та ще пара документів і світлин. І таємниця залишалася нерозгаданою довгі роки.

«Розкопки» у Чернігівському обласному архіві відкрили, що рід Сбітнєвих принаймні з XVIII ст. жив на Чернігівщині – у Новгороді-Сіверському та Чернігові. А батько Ніко-

лая Івановича, тобто вже прапрадід письменника, Іван Матвєєвич Сбітнєв був учителем, старшим учителем Новгород-Сіверської гімназії, інспектором Кам'янець-Подільської та Чернігівської гімназій, директором училищ губернії, мав у Новгороді-Сіверському садибу, кілька будинків у місті та передмісті.

Але, що найцікавіше, – в російській Державній публічній історичній бібліотеці вдалося знайти публікації Івана Матвєєвича Сбітнєва. Виявляється, він був яскравим письменником-публіцистом, мемуаристом пушкінської доби. Його твори за життя і після смерті друкували в «Отечественных записках», «Украинском журнале», у «Вестнике Европы» і «Киевской старине». За досить короткий час вдалося зібрати невелику електронну бібліотеку творів Івана Матвєєвича.

* * *

Іван Матвєєвич Сбітнєв народився в Новгороді-Сіверському в 1795 або 1796 р. Точно рік народження не вдалося встановити – у двох документах батька Івана Матвєєвича, що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області (див. нижче), вказаний вік сина Івана, що відповідає різним рокам народження, але я помітила, що часто в формулярах чиновників вік їхніх дітей вказували з помилками (така ж розбіжність у даних віку і його старшого брата Іосіфа). На думку краснодарського дослідника В.К. Чумаченка, І.М. Сбітнєв народився взагалі у 1798 р., що не відповідає знайденим мною архівним документам. Належав він до дворянського роду, що корінням сягав козацької старшини, яка за часів Катерини II була прирівняна до російського дворянства: дід його Василій Данілович був сотенним отаманом (першою особою після сотника, у XVII ст. начальника адміністративно-територіальної та військової одиниці, разом з яким вирішував усі справи в сотенній канцелярії і виконував обов'язки сотника за його відсутності), а прадід Даніла був військовим товаришем. Це почесний чин в козацькому війську, ним нагороджувалися козаки, які виявили особливу хоробрість у боях і походах. Військові товариші перебували під юрисдикцією гетьмана, не маючи постійних службових обов'язків, виконували окремі доручення вищих посадових осіб.

Спочатку Іван, молодший з трьох синів губернського секретаря, прапорщика Матвєя Нікіфоровича Сбітнєва, навчався в повітовому училищі. Знайдений у Чернігівському обласному архіві документ свідчить, що у списку учнів 1-го класу Новгород-Сіверського повітового училища в 1805 р. (65 осіб) під номером 55 числиться Іван Збітнєв (таке написання прізвища членів сім'ї зустрічається ще в середині ХХ ст.), «9 лет от роду; вступил в класс 1805, 1 августа. Способности, прилежание: понятлив, прилежен»¹. Старші брати, Павел та Іосіф, теж навчаються в цьому училищі, обидва в 3-му класі: «Павел Збитнєв, 16 лет от роду; способности, прилежание: туп, прилежен. Иосиф Збитнєв, 12 лет от роду; способности, прилежание: туп, средств.»². Проте «тупість» не завадила стати в майбутньому одному підпоручиком, другому працювати в повітовому суді «при письмових справах» і дослужитися до чину губернського секретаря³.

Згідно з Історичною запискою про Новгород-Сіверську гімназію Івана Панаженка, у 1810 р. після публічного випробування, що відбулося 28 червня, з другого до третього класу гімназії був переведений серед інших 15-ти учнів Іван Сбітнєв⁴. Тобто, з 1808-го, року заснування гімназії, він став її учнем. У 1807 р. вийшло розпорядження Харківського університету директору повітового училища І.І. Халанському відкрити повітове училище і два класи гімназії. Для відкриття гімназії 14 червня 1808 р. в Новгород-Сіверський приїхав професор Харківського університету Ілля Федорович Тимковський, який через 17 років, у 1825-му, стане її директором. Він провів іспити з усіх предметів, після чого на педрадї 27 червня оголосив, що із 154 учнів відібрані для першого класу гімназії 29, серед яких і Іван Сбітнєв, який і став гімназистом.

Цікавий послужний список і доля батька Івана Матвєєвича – «прапорщика Матвєя Никифорова сына Сбитнєва», зафіксована у «Формулярных списках о службе чиновников поветовых земских подкоморских судов и др., учиненных 1810 года июня дня 9»: «Прапорщик Матвей Никифоров сын Сбитнєв продолжает службу по выбору дворянства в поветовом земском суде *возным*. Лет от роду 58. Из дворян. Имеет в сем поветовом городе Новгороде Северском 1 мужеска пола душу...» 17-ти років вступив до служби з письмових справ сотенного Першопочепського правління, через 9 років переведений канцеляристом Стародубовської канцелярії, два роки перебував «в оном правлении и затем месяц был не у дел», потім «определился в Стародубовский городской магистрат и тамо

¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 229. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 382 зв. – 383.

² ДАЧО. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 370 зв.–372.

³ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 606.

⁴ Историческая записка о Новгород-Северской гимназии / Сост. Иван Панаженко. Киев, 1889. С. 29.

находился по 18 марта 1882 года. Того же времени отправлен в бывшую Новгородско-Северскую палату уголовного суда, в одной палате произведен коллежским канцеляристом в 1784 году. И будучи в сем звании, ... содержал архив, который и сдал порядочно при увольнении в 1792 году». І.М. Сбітнев відразу вступив на військову службу в Білозерський піхотний полк сержантом і служив майже півтора року, але через хворобу був звільнений від військової служби з нагородженням чином прапорщика, «с которого времени был определен от начальства к смотрению за бывшим новгородсеверской губернии острогом и в другие разные комиссии» (у ці роки і народився молодший син – Іван Матвеевич). У 1801 р. дворянством новгородсько-сіверського повіту він був обраний підкоморським возним, на цій посаді перебував 5 років (після Польського повстання 1830–1831 рр. було ліквідовано підкоморські суди, а їх функції передані до повітових). «А того числа тоже по выбору дворянства выбран на трилетие поветовым возным в суд ... повета Новгородско-Северского, за окончанием коего таки избран дворянством в оный суд на трилетие в октябре месяце 1808 года. Женат, имеет сыновей: Павла, 21 года, находящегося в воинской службе подпоручиком, Иосифа, 19, служащего в поветовом суде при письменных делах, Ивана, 15 лет, обучающегося в народных школах»⁵.

Возний – посадова особа при місцевих повітових судах (у кожному повіті їх було кілька, а старшого з них називали генералом). У Литовському Статуті 1566 р. записано: «возные назначаются ... с особ, добрых веры годных, цнотливых, оселых в том же повете». Фактично возні були судовими слідчими й виконавцями. До їх обов'язків входив огляд тілесних ушкоджень, інших слідів злочину, збереження речових доказів, визначення розміру заподіяної шкоди, надсилання судових повісток («позовів») та ін. Возні були зобов'язані результати службових дій заносити до судових актових книг і повідомляти суд спеціальною письмовою реляцією. Реляції возних вважали вагомими доказами. Закон захищав возних від різних посягань і одночасно встановлював їх відповідальність за зловживання службовим становищем⁶.

Саме у ці роки на початку ХІХ ст. в Новгороді-Сіверському активно просувається ідея заснування університету. У грудні 1802 р. малоросійський генерал-губернатор А.Б. Куракін доручив тодішньому директору народного училища І.І. Халанському розробити проєкт університету в Новгороді-Сіверському, вважаючи це справою, «только способствующей благу общему». До березня наступного року І.І. Халанський виконав доручення, але до практичного втілення справа не дійшла. Зрозуміло, яким високим був інтелектуальний потенціал міста, що дав ґрунт для виникнення такого задуму. І хоча проєкт цей не реалізувався через велику конкуренцію з боку створеного в 1805 р. університету в Харкові та Ніжинської гімназії вищих наук, замість університету в 1808 р. в Новгороді-Сіверському на основі Головного народного училища заснували гімназію, яка дуже швидко отримала визнання серед тодішньої інтелігенції. У першій половині ХІХ ст. за цією гімназією міцно трималася репутація найкращої в Україні. Чого варті лише такі рядки з документу тих років: «преподавал в 4-м классе дифференциально-интегральное исчисление, криволинейную геометрию, динамику и оптику»! Після смерті І.І. Халанського в 1825 р. його змінив І.Ф. Тимковський. У 1830-х рр. виношувалися плани переведення гімназії в Ніжин для підтримки авторитету і значення Ніжинського ліцею. І.Ф. Тимковський доклав великих зусиль, аби залишити її в Новгороді-Сіверському. Його аргументами були здоровий місцевий клімат, спокій, але найсуттєвіше – непересічна цінність Новгорода як «міста багатьох історичних пам'яток»⁷. Роль гімназії в культурно-освітньому житті краю була велика, про це свідчить запис 1828 р. про Новгород-Сіверський: «Большая часть здешних граждан чаще, нежели жители окрестных городов, обращается с книгами: ибо редкий из их не учился или в бывшем Народном училище или в гимназии»⁸.

У 1808 р., тринадцяти років від народження, Іван Матвеевич Сбітнев стає учнем названої гімназії, а після її закінчення в 1816 р., як «понятливый ученик», продовжує освіту в Харківському університеті. Менш «понятливых» «из мещан и бедных дворян, которые пришли поздно и с малыми способностями изучению, уже будучи в полных летах возраста, прилежны, скромны и поведения добропорядочного, но весьма приметно, что в университет поступить не достигнут ... с наблюдением и руководством могут их приготовить на места учителей, или частных, или в другие училища...»⁹ Можна уявити, який був інте-

⁵ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 195. Арк. 44 зв.–45, 111–112.

⁶ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург, 1890–1907.

⁷ Ананьева Т. О неизвестной рукописи Ильи Тимковского «Записки для истории Малороссии» (1849 г.). *Київська Академія*. 2018. Вип. 15.

⁸ Мишанич Я. Одномумці з Гетьманщини. Новгород-Сіверський гурток «автономістів»: відродження українського державотворення. *День*. 14 травня 2005 р.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 707. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 78 (из архива С.С. Воинова).

лектуальний рівень у «понятливых учеников», якщо «менее понятливые» могли бути при-
ватними вчителями або викладами в училищах.

Іван Сбітнев за два роки опанує курс наук Імператорського Харківського університету – в його Формулярному списку читаємо: «Кончил курс в Новгородсеверской гимназии, и 30 августа 1816 года вступил казённокоштным студентом в Императорский Харьковский университет, где за окончанием общих лекций наук, относящихся к физико-математическому отделению, удостоен степени кандидата по сему факультету». Під час навчання успішний студент із затвердження Правління Університету «исправляет должность суб-инспектора казённокоштных студентов» (запис про це зроблено 15 лютого 1818 р.). А 6 листопада 1818 р. «сим же университетом определён в Черноморскую гимназию учителем математики и физики»¹⁰.

Один із найкращих випускників, він був затребуваний в Катеринодар військовим протоієреєм, який завідував освітою Чорноморії, Кирилом Васильовичем Россинським. Дійсний член Харківського університету, Россинський, крім того, був членом-кореспондентом Санкт-Петербурзького Вільного товариства любителів російської словесності, членом-кореспондентом Імператорського людинолюбного товариства і членом Вільного економічного товариства, поетом – загалом одним із найосвіченіших людей свого часу. Приїхавши у Військо Чорноморське, він прийняв на своє піклування всього лише одне повітове училище, а вже через кілька років повсюдно відкрилися десятки шкіл і парафіяльних училищ, чотири з яких з 1 червня по 1 серпня 1819 р. ревізував І.М. Сбітнев. Ось що писав про це професор В.К. Чумаченко: «Начальство поручило ему осмотреть приходские училища, расположенные по берегам Азовского моря. Помимо прочего предстояло увидеть остатки древнего Боспорского царства, которые тогда ещё в изобилии хранили берега Тамани и Крыма. Описанием этой поездки завершаются его “Воспоминания о Черномории”, написанные в 1824 г. и уже через год увидевшие свет на страницах харьковского “Украинского журнала”»¹¹.

Іван Матвєєвич був діяльним помічником Россинського у створенні першої на Кубані гімназії. У цій гімназії, крім математики та фізики, Іван Матвєєвич протягом року з 1 серпня 1819 р. викладав учням 1-го і 2-го класів французьку мову, причому «безмездно». Цей факт свідчить про високу і всебічну освіченість тодішніх випускників університетів. Однак не все було так гладко в житті і роботі Івана Сбітнева в Катеринодарі. Як писав історик освіти в Чорноморії А. Лещенко, «молодые учителя гимназии и уездного училища, назначаемые из студентов Харьковского университета в черноморскую глушь, часто менялись. Они не выдерживали убийственного климата болотистого города, некоторые не могли стерпеть нравственной атмосферы столицы Черномории. Учитель гимназических классов Филиппов умирает от горячки, а молодой физик Сбитнев шлёт Ректору университета умоляющее письмо о переводе, ссылаясь на болезненное изнурение, на гнетущую его нравственную атмосферу: “...Вот я уже целый год в Черномории и могу похвалиться, что я употреблял все усилия для перенесения многих недовольств как со стороны жителей, так и со стороны климата”. Далее он жалуется на испорченный от гниющего камыша и болот воздух, на гнилю, “насекомыми преисполненную воду”, которая может “ускорить его погибель”»¹². Пробувши на Кубані два роки, 24-річний педагог покинув Чорноморію. «Зловредный климат окончательно подорвал его здоровье – когда через год ему дали перевод, бумага не могла быть ему вручена, так как он лежал в горячке, которая по местному называется “корчий”». Про це пізніше він сам написав так: «Университетскому начальству, взявшему во благоуважение расстройство моего здоровья от злокачественного климата Черноморской области, угодно было перевести меня учителем в Новгород-Северскую гимназию». А друга причина від'їзду молодого прогресивного вчителя з Чорноморії була не менш вагомою: у нього закінчилися сили терпіти «недовольства со стороны жителей». І останньою краплею був конфлікт, що стався на урочистому зібранні, присвяченому початку іспитів у гімназії, де молодий педагог виголосив полум'яну промову, в якій говорив про важливість науки в повсякденному житті. Пояснюючи багато природних явищ, як математик, фізик і біолог, він допустив якийсь засудження забобонів, що залишались міцними серед міських жителів столиці Чорноморії. Ось уривок з його листа на ім'я ректора Харківського університету: «Жители возроптали на меня за речь, произнесённую мною при публичном экзамене. В ней я потицхлся доказать, сколь полезна физика для искоренения предрассудков, и что человек, занимающийся ею, исполняет свою душу священным благоговением ко Творцу и высокою нравственностью. Здесь также я позволил себе некоторую колкость и, сколько можно, старался представить с смешной

¹⁰ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2020. Арк. 2312–2321.

¹¹ Особистий архів автора. Листування з В.К. Чумаченко.

¹² Государственный архив Краснодарского края. Ф. Р-1547. Оп. 1 Д. 105. Лл. 38–55 (з архіву В.К. Чумаченко).

стороны все мнения невежд о явившейся комете, воздушных метеорах и проч. Я мнил, что, действуя сим способом, можно сколько-нибудь возбудить в них рвение к поддержанию нашей гимназии как заведения, необходимого для воспитания детей. Но я ошибся, ибо жители всё это поняли в другом смысле и предположили, что я, забывая Бога, вздумал их публично осмеять. Убеждения Россинского их в противном не могли меня защитить от имени еретика, боготворящего воздух... Поздно я узнал, как опасно истреблять предрассудки, составляющие существенное достоинство черноморцев! Одним словом, черноморцы не хотят ничему учиться и ничему верить...»¹³

Обивателі угледіли в тому для себе образу, і навіть богохульство. Гнів у їх не було меж. Не допомогло і щире переконливе заступництво К.В. Россинського: Іван Сбітнев мав покинути назавжди Військо Чорноморське. І «при общем замещении праздных учительских мест по Харьковскому учебному округу» 28 серпня 1820 р. Іван Матвеевич переведений вчителем математики в Новгород-Сіверську гімназію. Пізніше він згадує у примітках до «Воспоминаний и путевых заметок», до яких увійшли «Воспоминания о Черномории»: «Я был учителем в черноморской гимназии, открывшейся 17 мая 1820 г. Университетскому начальству, взявшему во благоуважение расстройство моего здоровья от злокачественного климата Черноморской области, угодно было перевести меня учителем в Новгород-Северскую гимназию. Двухгодичное мое там пребывание я описал в статье «Воспоминания о Черномории», помещенной в «Украинском журнале», на 1825 год изданном»¹⁴.

Вихованій на прогресивних ідеях просвітництва, він хотів бути максимально корисним батьківщині, але епоха реакції не дала здійснитися його сподіванням. Після зустрічі з університетськими друзями через 15 років опісля закінчення університету, він з гіркотою напише, ймовірно, згадуючи і свій катеринодарський досвід: «Мы надеялись играть значительную роль в обществе, получив высшее образование; мы были уверены, что будем пользоваться полным уважением лиц, не видавших стен университета. Однако скоро мы разочаровались в наших мечтах, в ожиданьях! Скучный оклад жалования, встреча с невежеством богатых, с невежеством, гордившимся своим высоким происхождением, нежелаем применяться к пустым обычаям жителей, требовательных и упорных, особенно в малых городах, доставляли нам много неприятностей и горя. Обзаведшись семейством, мы ещё более усилили нашу незавидную долю...»¹⁵

Повертаючись до рідного Новгорода-Сіверського, І. Сбітнев серйозно занедужив, через що була втрачена частина багажу з багатьма записами про його життя в Катеринодарі. Проте вже на батьківщині він пише «Воспоминания о Черномории» – блискучий нарис і, ймовірно, перший свій літературний твір, опублікований у харківському «Украинском журнале» в 1825 р. Дух майбутньої пушкінської прози витає в цих мемуарах, дух ще не написаної генієм «Капитанской дочки». Чого варті лише кілька фраз, що описують зупинку І. Сбітнева на вартовому кордоні міста: «10-го декабря 1818 года издали я заметил соборную церковь, соломенные кровли домов и потом всё пространство города Екатеринодара, расположенного на ровном месте, отлогом к р. Кубани. Вдалеке туманились вершины Кавказских гор, покрытые лесами и снегом, которые черноморцы называют Черкесскими горами. Я оставил на некоторое время рассматривание сих громад и обратил взор мой на тот город, где мне суждено жить – и может быть, долго! Непривлекательный наружный вид оно, бедные хижины погрузили меня в совершенную тоску, производящую печальные размышления. Думал ли я, чтобы, так сказать, столица целого народа, между коим находилось много людей с талантами и вкусом, прославившего себя геройскими подвигами в войнах против турок, народа, имеющего великие богатства, была не что иное, как деревня обыкновенная...»¹⁶

Своїм запискам у руслі того часу І. Сбітнев надав епіграф французькою мовою М. де Жокура: «Путешествия возвышают дух. Воспитывают его, обогащают знаниями и защищают его от национальных предрассудков». Продовження подорожі описане на сторінках знаменитих «Отечественных записок» за 1828–1829 рр. у нарисі «Прогулка по Воспорскому проливу и по берегам Азовского моря в 1820 г.». Насправді мова йде загалом про події все того ж липня 1819 р. «Сидя на крутом утёсе у Киммерического пролива, в нескольких шагах от “города Тамана”, – пише В.К. Чумаченко, – Сбитнев невольно обратил свой взор на излучистые берега Тавриды, “знаменитой многими историческими происшествиями”. И родилось пламенное желание “постранствовать по Воспорскому проливу и по берегам Тавриды”, осуществлению которого охотно поспособствовал начальник

¹³ Там же.

¹⁴ Воспоминания о Черномории Украинский журнал. 1825. Ч. 6. № 11–12. С. 310–340.

¹⁵ Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. Киев: Тип-я А. Давиденко, 1887. С. 12.

¹⁶ Воспоминания о Черномории. С. 310.

“острова Тамани” Барыш-Тыщенко. 14 июля он известил, что договорился с хозяином о месте в лодке, отправляющейся в Еникале. На следующий день в 10 часов утра отчалили от берега, и начались приключения, за которыми с большим интересом следили читатели “Отечественных записок” на протяжении нескольких номеров. В соответствии с традициями хроники-путешествия было в записках описание полной опасностей переправы через ночное бушующее море, яркими красками изображены внешний вид, быт и нравы Еникале, вспомнены и восторженно пересказаны все были и легенды, которыми так щедро земля Тавриды»¹⁷.

Рідне місто прийняло «вимушеного мандрівника» привітно. У місцевій гімназії він отримує місце вчителя, пізніше старшого вчителя, його поважають колеги, люблять учні: «был очень любим своими учениками за своё ласковое и обходительное отношение»¹⁸. У пору його педагогічної діяльності в гімназії навчався Костянтин Ушинський, осягали математичну науку на уроках вчителя Сбітнева Пантелеймон Куліш та інші видатні особистості української історії.

Іван Матвєєвич через усе своє життя проніс щиру любов до рідного міста. Доля ще не раз розлучить його з батьківщиною, але він буде знову і знову повертатися до рідного вогнища. Тут на початку двадцятих років дев'ятнадцятого століття І. Сбітнев створює сім'ю, одружившись із Марфою Леонтіївною Буковською, яка належала до місцевого новгород-сіверського дворянського роду. У 1788 р. колезький канцелярист Леонтій Андрєєв син Буковський проживав у с. Стахорщині¹⁹, а пізніше, напевно, переїжджає до Новгород-Сіверського. У молодого подружжя Сбітневих у 1824 р. (точна дата невідома) народжується первісток Ніколай. Хрестять його, імовірно, у Хрестовоздвиженській церкві, на жаль, не збережений до наших днів, розташований усього за сотню з чимось кроків від родової садиби Сбітневих. Саме про нього, шестирічного Ніколеньку, Іван Матвєєвич у нарисі «Поездка в Харьков» писав у квітні 1830 р: «14 июля протекшего года, часов в 6 полудни, я выехал из Новгорода-Северского; со мною были: племянник мой и сын шести с половиною лет от роду. – Первого я взял, чтобы определить его в Гимназию Харьковскую на казённое иждивение, а второго для утешения своего в дороге. Путешествие в хорошую погоду полезно дитяти в отношении физическом; оно же развивает и душевные силы его; заставляет понимать вещи основательнее; приучает к некоторому трудолюбию и терпению, в дороге неразлучным...»²⁰

Перше десятиліття роботи в гімназії на батьківщині було найщасливішим і цілком наповненим творчою діяльністю. Побачили світ його перші письменницькі досліді: слідом за «Воспоминаниями о Черномории» «Украинский журнал» у 1825 р. публікує нарис «О проезде Государя Императора через Новгород-Северск»²¹. У «Отечественных записках» в Петербурзі 1828 р. з'являється історико-літературний нарис про рідне місто – «Новгород-Северский»²². Відразу за ним, у листопаді 1828 р. цей журнал публікує твір І. Сбітнева «Прогулка по Воспорскому проливу и по берегам Азовского моря в 1820 году»²³. Журнал «Отечественные записки», що видавав тоді Павел Свіньїн, називали «дідусем російських історичних журналів»: у ньому спочатку друкувалися статті з російської етнографії та історії, нарис про подорожі, а пізніше його сторінки прикрасили імена Лермонтова, Одєєвського, Сологуба, Павлова, Герцена, Некрасова, Кольцова, Огарьова, Тургєнева та ін. Ось якими словами видавець, історик і письменник Павел Петрович Свіньїн відкриває першу публікацію Івана Сбітнева: «Вот новое утешительное доказательство способностей и трудолюбия господ, обучающихся в Народных школах наших. Прекрасная статья сия сочинена г. Сбитневым, старшим учителем математических наук в Новгород-северской гимназии»²⁴. У ту ж пору написано найцікавіший твір, найцінніший історико-географічний документ – «Поездка в Харьков»²⁵, опублікований у 1830 р. в «Вестнике Европы».

Цікавий той факт, що Іван Сбітнев причетний до появи або виявлення знаменитої «Истории Русов», таємниці походження якої до цього дня слугує причиною дискусій у наукових колах. Досі в науці вважали, що рукопис було знайдено приблизно в 1828 р. в бібліотеці с. Гриньова, маєтку зятя графа І.А. Безбородька (на думку О.П. Оглобина, ма-

¹⁷ Особистий архів автора. Листування з В.К. Чумаченко.

¹⁸ Тутомлин М.Т. Столетие Черниговской гимназии. 1805–1905. Чернигов, 1906. С. 167.

¹⁹ ДАЧО. Ф. 86. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 102 зв.

²⁰ Поездка в Харьков. Вестник Европы. 1830. Т. 172. № 15–16. С. 203.

²¹ О проезде государя императора через Новгород-Северский. Украинский журнал. 1825. Т. VIII. № 19–20. С. 91–101.

²² Новгород-Северский. Отечественные записки. 1828. Ч. 34. С. 105–137; Ч. 35. С. 313–346.

²³ Прогулка по Воспорскому проливу и по берегам Азовского моря в 1820 году. Отечественные записки. 1828. Ч. 36. № 103. С. 181–205; 1829. Ч. 37. № 105. С. 33–57; № 106. С. 360–381.

²⁴ Новгород-Северский. Отечественные записки. 1828. Ч. 34. С. 105.

²⁵ Поездка в Харьков. Вестник Европы. 1830. Т. 172. № 15–16. С. 203–253; Т. 173. № 17–18. С. 33–65.

єтку С.С. Ширая). На цьому принаймні наполягають прихильники гіпотези про авторство «Истории Русов» Олександра Безбородька. Однак трьома роками раніше (!), у 1825 р., І.М. Сбітнев у нарисі «О проезде Государя Императора через Новгород-Северск» викладає відому оповідь «Истории Русов» про перебування Петра I в Новгороді-Сіверському восени 1703 р.²⁶ Отже, Івану Сбітневу була відома «История Русов» у рукописі. Або він був автором цього розділу, тобто співавтором «Истории Русов»? Навряд чи публіцист, педагог, людина з високою гідністю присвоїла б собі чужі дослідження, не оформивши їх цитатою. У будь-якому випадку, його нарис є першою відомою публікацією матеріалів цього твору.

Один з оригінальних письменників пушкінської доби, наділений талантом просто, але надзвичайно точно висловити в слові буття, людина неабиякого літературного дару, Іван Матвєєвич на йоту не зраджує своєму головному призначенню в житті – бути вчителем і громадянином. Ось такий, наприклад, факт: у 1822 р. директор Новгород-Сіверської гімназії Іван Халанський подає прохання на ім'я попечителя Харківського навчального округу, до якого належала гімназія, про дозвіл вчителю математики І.М. Сбітневу добровільно, без грошової винагороди навчати дітей 3–4-х класів гімназії артилерії, оскільки значна частина вихованців гімназії після її закінчення вступає до юнкерської артилерійської школи. Природно, ідея ця належала Івану Матвєєвичу – в ті часи навряд чи було допустимим зобов'язати когось викладати безоплатно. І це знову свідчить про широкую освіченість гімназійного вчителя. У проханні директор гімназії дає таку оцінку вчителю Сбітневу: «он, начавши первоначальное своё обучение в подведомых мне училищах, был всегда в моём виду как благодетельный юноша и ученик отличный по успехам его здесь учения. Он, приготовясь к университетским наукам, перешёл для усовершенствования себя в Императорский Харьковский университет, который в последствии времени, удостоив его по экзамену страшим учителем математических наук, определил его в Черноморскую гимназию, откуда по случаю открывшейся вакансии по сему же предмету вверенной мне гимназии переместил его сюда, и он отправляет своё служение с похвалою и пользою для обучающихся, а для вящего усиления оной для тех, кои, окончивши своё здесь учение из Дворян, поступают большею частью на службу по артиллерии...»²⁷ Клопотання і розроблений план занять отримують вище схвалення, і з лютого 1823 р. Іван Матвєєвич викладає понад своє педагогічне навантаження новий для гімназії предмет. Читаємо про це і у формулярному списку його служби: «В оной гимназии преподавал безмездно ученикам 3 и 4 классов артиллерию 5 с половиной лет»²⁸.

Пізніше Іван Сбітнев плідно, на повну силу працює під керівництвом чудового педагога І.Ф. Тимковського, філософа, філолога і правознавця, одного з найкращих у Російській імперії вчених початку дев'ятнадцятого століття, вимогливого наставника. Новгород-Сіверська гімназія переживає в ці роки надзвичайний розквіт. Вийшовши у відставку у званні професора Харківського університету, вчений бере на себе посаду директора Новгород-Сіверської гімназії в 1825 р. І, без сумніву, всім найкращим, що було в житті Івана Матвєєвича, в його служінні Вітчизні, зобов'язаний він цій величній людині, про яку, на жаль, так мало відомо в історії та культурі нинішньої України, як, утім, і Росії.

Ілля Федорович вимагав від своїх підлеглих і учнів творчо підходити до процесу навчання. «В сей гимназии по определению Директора Иван Матвеевич составил для уездного училища ... руководство учителю арифметики и началам геометрии; преподавал в 4-м классе дифференциально-интегральное исчисление (!), криволинейную геометрию, динамику и оптику», – читаємо у Формулярі запис від 1 серпня 1826 р.²⁹

Відкриті випробування при новому директорі гімназії Іллі Тимковському, як писав в «Исторической записке о Новгород-Северской гимназии» Іван Панаженко, «отчасти потеряли первоначальный характер обнаруживать перед публикой научные сведения учеников: теперь они состояли большею частию из речей и музыки. Так, например, на испытании в 1826 году учитель Капля произнёс латинскую речь, учитель математики Сбитнев сказал речь о водопроводах, ученики читали свои переводы с иностранных языков и стихотворения Державина и Дмитриева»³⁰. Однак «промови» мали і практичну мету – І. Сбітнев на обговорення пропонував відпрацьований за всіма правилами інженерії проєкт влаштування фонтанів у місті. Його активно обговорювали не тільки педагоги, а й учні, вносили свої корективи і пропозиції. І це стало не просто гімназійним заняттям. Скоро в місті запрацювали справжні фонтани, залишки яких збереглися й донині.

²⁶ О проезде государя императора через Новгород-Северский. С. 207–208.

²⁷ ЦДІАК України. Ф. 2162. Оп. 1. Спр. 312. Арк. 1–1 зв., 4 (з архіву С.С. Воїнова).

²⁸ Там само.

²⁹ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2118. Арк. 376–383.

³⁰ Историческая записка о Новгород-Северской гимназии. С. 57.

У 1827 р., судячи зі збережених документів, учитель Іван Матвєєвич Сбітнєв звільняє квартиру в будинку гімназії та переїжджає 14 липня «с казённой квартиры в собственный дом». Зараз важко сказати, чи переїхав він у батьківський дім або в придбаний власний – у Формулярі 1848 р. в графі «майно» читаємо: «родовое – в городе Новгородсеверске деревянный дом с землею под оным и пахотное поля на 10 десятин (почти 11 га) и заросли на 2 десятины. Благоприобретённое: в городе Новгородсеверске деревянный дом и пахотное поле на 2 десятины. У жены родовое: в полях городских пахотной земли три десятины и крестьян мужеска пола одну душу. Жена благоприобретённое не имеет»³¹.

Однак ціла добірка архівних документів указує, що в 1831 р. при облаштуванні Поперечної вулиці (нині Червоноармійська в Новгороді-Сіверському), що йде від Хрестовоздвиженської церкви до вулиці Козацької, у старшого вчителя Новгород-Сіверської гімназії Івана Сбітнєва «отрезано садовой его земли с разными плодоносящими деревьями 256 кв. сажень». За його проханням від 8 серпня 1831 р. міська дума у вересні виділила йому 50 кв. сажнів землі, суміжної з ділянками інших дворян, решту ж 206 кв. сажнів має право виділити Чернігівське губернське правління, що і було зроблено пізніше, 19 липня 1832 р. Малоросійський військовий губернатор князь Рєпнін з Петербурга дав згоду на надання І. Сбітнєву ділянки землі в розмірі 206 кв. сажнів. У цій архівній справі міститься цінний план, виконаний у кольорі. На ньому вказано, що садиба І. Сбітнєва розташовувалася вздовж вулиці Глухівської (квартал між нинішніми вулицями Свободи та Червоноармійською). Зі сходу (з боку річки та вул. Губернській) садиба межувала із землями священника Василевського та дворян Смоленського і Карпинського. У садибі було 4 великі будівлі³². Одна з них точно збереглася до наших днів. Саме вона має багату «суспільну» історію.

У цьому будинку свого часу розміщувався повітовий суд, а потім, коли Іван Матвєєвич переїхав до Чернігова і став інспектором Чернігівської гімназії, – повітове училище. В архівах зберігається план будинку із зазначенням приміщень, де були розміщені класи, передпокої, перехід для служителя, сіни, «комната по нужде» і кімната для зберігання приладдя³³. 31 травня 1836 р. Ілля Тимковський доповідав Попечителю Київського навчального округу: «Принесённое смотрителем училища пожертвование, о котором ныне представляю Вашему Превосходительству, дало мне способ приискать и нанять порожнюю часть дому на Глуховской улице за 150 руб. в год, где, хоть и не со всем удобством, однако без тесноты можно поместить два класса училища, в первом от 36 до 45, во втором от 28 до 36 учеников и сего по наличному числу имеющихся поступить и довольно, есть при том комната по нужде, и для 3-его класса числом от 20 до 25, но учеников для него в начале не находятся, и она будет занята принадлежностями для училища»³⁴. За цією запискою можна уявити розмір будинку І. Сбітнєва, де тільки в частині будинку можна було розмістити одночасно близько ста учнів і при цьому мати «перехід» для служителя, приміщення для приладдя і кімнату «по нужде». 9 липня 1836 р. Тимковський доповів попечителю округу про відкриття 30 червня повітового училища, яке «совершенно обыкновенным торжественным обрядом»³⁵.

Про цей же будинок йдеться і в рапорті городничого віце-губернатору і новгород-сіверській квартирній комісії від 17 жовтня 1837 р.: «Инспектор Черниговской гимназии Сбитнев жаловался Вашему Превосходительству, что Квартирная комиссия назначила квартиру для обер-офицера в доме его, занимаемом здешним уездным училищем, по какой жалобе последовала от господина гражданского губернатора 26 ноября 1836 года за № 17107-м предписание, дабы дом Сбитнева освободить от постоя, покуда в нём будет помещаться уездное училище, а как тот дом Сбитнева занимаем был прежде по найму уездным судом, а ныне уездным училищем только меньшая половина дома, а прочие комнаты занимает мать Сбитнева и секретарь здешнего уездного суда Созонцов с семейством. Сверх сего ещё у Сбитнева имеется другой дом на предместье Решетилровка, бывший также в наймах, и коли дома Сбитнева состоят под разными номерами, то есть в самом городе под номером 469-м и на предместье под номером 458-м. А в своде законов тома 4 в статье 619 указано: дома под другими номерами числящиеся, когда сами в них хозяева не живут, подлежат квартирной повинности на общем основании. Инспектор же гимназии Сбитнев, находясь в Чернигове, живёт в казённом доме и получает из казны особо ещё квартирные деньги, и по всей справедливости дома Сбитнева, стоящие в здешнем городе, подлежат непременно воинскому постояю, а паче при нынешнем стеснении квартировании штаба четвёртой пехотной дивизии, о чём квартирная комиссия, объясняя Вашему Пре-

³¹ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2118. Арк. 376–383.

³² ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 1343.

³³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 79 (з архіву С.С. Воїнова).

³⁴ Там само. Арк. 77 зв. (з архіву С.С. Воїнова).

³⁵ Там само.

восходительству вышепоясненные обстоятельства, покорнейше просит через кого следует повелеть инспектору Сбитневу очистить в доме своём квартиру для штаб-офицера жена-того или за дома свои нанять для одного приличную квартиру с отоплением и освещением в трёх комнатах»³⁶. Зараз невідомо, яким способом виконав інспектор Сбитнев цей наказ, але дивує інше – наскільки пильною була увага міської влади до його майна.

Про решетилівський будинок також зберігся цікавий документ, датований 1809 р.: «Из рапорта правящего должность новгородсеверского городничего к Черниговскому губернатору. По прошению жительствоющего в сем городе прапорщика Матвея Сбитнева о позволении в доме его, состоящем на форштате в приходе Николаевском, на улице за Цуприцким рвом, прозываемом Решетилровка, на самом конце к полю перестроить пекарню и поставить внутри ж дома его, за осмотром обще с здешним поветовым землемером Кондратовичем оказалось, что ему по плану надлежит занять ныне находящуюся тамо улицу, загородя тем проезд вовся, через что последует недозволенное начальством стеснение, но по осмотре найдена оная построенная по его распоряжению, о чем вашему превосходительству сим рапортуя. Хорунжий Иван Бартош, 1809 года ноября 6-го дня»³⁷.

Після пожежі 1853 р., яка знищила 46 дерев'яних і 4 кам'яних будинки, «в том числе и дом титулярного советника Игнатия Ивановского, в коем имел помещение присутствие Суда и Дворянской Опеки», будинок І. Сбитнева знову став у нагоді для розміщення присутнього місця. У тій пожежі загинула «колокольня каменная Воскресенской церкви, все лавки красные, железные, мучные, рыбные и бакалейные, разный скот, одна женщина, находившаяся в услужении мещанина Цапеницкого, архивные некоторые дела трёх присутственных мест: уездного суда, городского магистрата и городской Думы. Дела же городской полиции, хотя все вытаснены из архива, но при переноске и по случаю в то время сильного ветра унесены в огонь и тако погорели»³⁸. Потрібне було приміщення, щоб знести туди врятовані від вогню документи і розмістити повітовий суд. Вибір градоначальника знову припав на будинок І. Сбитнева: «В настоящее время в городе Новгородсеверске, при всём неусыпном старании членов, нет в виду удобного дома для помещения присутствия уездного суда и опеки, исключая дом коллежского советника Ивана Сбитнева, который по случаю таковой крайности и нанят за сумму 150 рублей серебром, то есть против прежнего дороже на 64 рубля 28 и одна вторая серебром, куда перевезены все сохранившиеся от пожара дела и прочие документы», – йшлося в рапорті городничего в Чернігівське губернське правління³⁹.

У Новгороді-Сіверському досі пам'ятають, що в цьому будинку розміщувався повітовий суд, хоча час стер із пам'яті новгород-сіверців ім'я власника нерухомості.

Пожежа і вселення суду відбудуться набагато пізніше – Іван Матвєєвич вже проведе в Чернігові майже 8 років, знову повернеться до рідного міста і проживе тут кілька років... А поки, влітку 1832 р., він серед трьох старших вчителів Новгород-Сіверської гімназії «истребован в Училищный комитет Императорского Харьковского университета» для «дела устройства учебных заведений в юго-западном крае на новых началах», де після Польського повстання замість польських навчальних закладів утворювали російські. 10 січня 1833 р., отримавши в Чернігові від цивільного губернатора «прогінні, дорожні і підйомні» гроші в розмірі 300 крб. асигнаціями, «обійнявши свое семейство», старший вчитель гімназії Іван Матвєєвич Сбитнев відправився в Кам'янець-Подільську гімназію, де до 1835 р. обіймав посаду інспектора, а також викладав «высшую часть математики и физики». 22 серпня 1835 р. він «Всемилоостивейше пожалован знаком отличия за 15-летнюю беспорочную службу (Грамоту на оный знак имеет)»⁴⁰.

Директор Новгород-Сіверської гімназії І. Тимковський, засмучений втратою гімназіїєю трьох вчителів, пише в Училищний комітет Імператорського Харківського університету прохання: «После истребования от меня в июле сего года явки в университет старших учителей гимназии Македонского, Сбитнева и Красковского ... я опасуюсь о гимназии, сколько она будет в силах, и сколько я могу понести, чтоб утверждённые в ней благоустройство и степень учения не пострадали со вредом в надеждах родителей...»⁴¹

У роки роботи на Волині, а саме 9 травня 1833 р., І. Сбитнев «всемилоостивейше пожалован в Коллежские Ассессоры со старшинством». А 30 травня «вследствие предписания г. Попечителя Киевского учебного округа командирован в Волынскую и Подольскую губернии для устройства приходских училищ и разбора их фондушей (так назывался в заходних губерніях капітал, заповіданий на благодійні цілі; також маєток, пожертвований

³⁶ ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3960.

³⁷ ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 757.

³⁸ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 443. Арк. 1.

³⁹ Там само. Арк. 6.

⁴⁰ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2118. Арк. 376–383.

⁴¹ ДАЧО. Ф. 667. Оп. 287. Спр. 153 (з архіву А.М. Лагути).

на користь будь-яких корисних установ – О.Г.)», перебував там до 12 січня 1834 р., а пізніше деякий час виконував обов'язки директора училищ Подільської губернії⁴².

До часу інспекторства в Кам'янець-Подільській гімназії належить один цікавий лист Івана Матвеевича, який зберігається у відділі рукописів бібліотеки ім. Вернадського в Києві. 15 грудня 1834 р. він пише своєму землякові Михайлу Олександровичу Максимовичу, який очолив щойно відкритий Київський університет: «Милостивый Государь Михаил Александрович, узнав, что Вы оставили Московский университет, славный заслугами своими в усовершенствовании Русского языка и переместились в университет святого князя Владимира, ещё возникающий, я почитаю душевною обязанностью поздравить Вас, Милостивый Государь, с новым Вашим местом, и поручить себя начальническому Вашему благорасположению. Да сопутствуют Вам в нынешних Ваших трудах те чувства любви к словесности Российской, которых степень достойно оценены любителями русского слова; да распространение вашим могучим участием этот язык от провинций западных, с привязанностью к царю, его мудрым учреждением к отечественным обычаям...»⁴³

Поки невідомо, які саме стосунки пов'язували цих двох людей, але можна припустити, що їхнє знайомство розпочалося ще в гімназійні роки: вони одночасно навчалися в новгород-сіверській гімназії до 1816 р. І. Сбітнев, старший за М. Максимовича на 8 років, вже був учнем випускних класів, а Михайл Олександрович, племінник майбутнього директора гімназії І.Ф. Тимковського, тоді вперше сів за гімназійну парту. За змістом листа можна припустити, що це був не поодиноким випадок листування, адже цих двох людей, без сумніву, пов'язувало багато, крім загальної першої альма-матер і любові до «российской словесности».

Роки, проведені на Волині, були для І. Сбітнева всього лише важливим відрядженням. У жовтні 1835 р. він повертається до рідної гімназії, до свого найулюбленішого міста, але, на жаль, ненадовго – всього на два місяці. У цей час працює над досить серйозним науковим твором «Записки Ивана Матвеевича Сбитнева», який було опубліковано вже після його смерті 1887 р. в журналі «Киевская старина»⁴⁴ і видано авторським примірником (книжкою). Ці «Записки», крім літературних переваг, мають ще й історичну цінність, тому що розкривають маловивчений період історії освіти в Україні.

Наприкінці 1835 р. Іван Матвеевич залишає Новгород-Сіверський – за пропозицією Попечителя Київського навчального округу 1 січня 1836 р. він обійняв посаду інспектора Чернігівської гімназії. Через півроку, 2 червня, «по удостоению Комитета гг. Министров Всемилолюбивейшее пожалован орденем Св. Станислава 2-й степени»⁴⁵. Цей орден був заснований 7 травня 1765 р. королем польським і великим князем литовським Станіславом Августом Понятовським. У 1831 р. після придушення польського повстання 1830–1831 рр. разом з польським орденом Білого орла він був зарахований до орденів Російської імперії. Управління орденом та право нагородження були передані з Варшави в Санкт-Петербург. У 1832 р. з нього прибрали зображення Св. Станіслава, замінивши його вензелями SS, а одноголові польські орли на орденському хресті були замінені на двоголові орли Російської імперії. У 1839 р. Ніколай I видав новий Статут ордена, згідно з яким він тепер поділявся на три ступеня (до 1839 р. було 2 ступеня), а також нагородженим міг бути «будь-який підданий Російської Імперії і Царства Польського» як за військові і цивільні відзнаки, так і за приватні заслуги. Знак ордена другого ступеня розділявся на два види: хрест, прикрашений імператорською короною, і хрест без корони.

Варто зауважити, що І.М. Сбітнев у ці роки був попечителем Чернігівської публічної бібліотеки, «которую постоянно устроивал и нередко за отсутствием Губернского Предводителя Дворянства исправлял должность очередного попечителя»⁴⁶. Про це до «Формулярного списка коллежского советника» І. Сбітнева вміщено запис, датований травнем 1836 р. Цей документ дає змогу встановити, що Чернігівська публічна бібліотека (нині Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені В. Короленка) значно старіша, ніж досі вважалося (1877 р.).

У травні 1838 р. Головою та членами Чернігівського статистичного комітету Іван Матвеевич «был избран в число членов и приглашен производителем дел сего Комитета, на что от Генерал Губернатора Черниговского, Полтавского и Харьковского Графа Строгонова получил утверждение 11 июня 1838 года, в сей должности был по 29 апреля 1840 года»⁴⁷.

⁴² ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2118. Арк. 376–383.

⁴³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В.І. Вернадського. Ф. 3. Спр. 7461.

⁴⁴ Записки: Из времени учреждения на Волини и Подолии после восстания 1831 г. русских школ взамен польских. Киевская Старина. 1887. № 2. С. 285–312; № 3. С. 439–468; № 4. С. 649–666; № 5. С. 52–72.

⁴⁵ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2118. Арк. 376–383.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

Цю посаду він поєднує з основною – інспектора Чернігівської гімназії. У цьому ж 1840 р. в 33-му випуску гімназію закінчує його старший син Ніколай. Саме тому після закінчення університету він повернувся до Чернігова і 10 лютого 1847 р. вступив «в службу к делам Канцелярии Черниговского Гражданского Губернатора»!

Іван Матвеевич якийсь час (трохи довше, ніж рік, за іншими джерелами – кілька місяців) виконував обов'язки директора губернських училищ. Цього періоду стосується ще один цікавий документ, що свідчить, із якою відповідальністю директор ставиться до своїх нових обов'язків. 29 жовтня 1838 р. «исправляющий должность Директора училищ Черниговской губернии» Сбитнев пише в Київський навчальний округ Міністерства народної освіти та Чернігівському цивільному губернатору: «Штатный смотритель Черниговского уездного училища рапортом на имя Директора училищ Черниговской губернии настоящего октября 27 числа донёс, что в местечке Седнев отпущенный на волю от полковника Ильи Лизогуба крестьянин Яков Немчиков занимается обучением детей, не имея на то установленного свидетельства от училищного начальства на основании положения о домашних наставниках и учителях 1834 года июля месяца Высочайше утвержденного. О таком донесении штатного Смотрителя Черниговского уездного училища я имею честь покорнейше просить Ваше превосходительство сделать распоряжение, чтоб обучение детей Немчикову воспрещено было за подпиской, которую предписать доставить ко мне». Пізніше, 27 жовтня 1839 р., «непременный заседатель Черниговского земского суда» Дзвонкевич доповідає: «Вышеозначенному Якову Немчикову обучение детей без установленного на то свидетельства от училищного начальства ... здешнего уезда воспрещено, в чём взята от него, Немчикова, подписка, сего числа отослана при отношении к директору училищ Черниговской губернии, о чём Вашему превосходительству сей суд честь имеет донести»⁴⁸.

6 грудня 1839 р. Іван Матвеевич повернувся до посади інспектора гімназії. «Переменным знаком отличия беспорочной службы за XX лет Всемилостливейше пожалован» 22 серпня 1841 р. У серпні 1843 р. він «произведён в Коллежские Советники со старшинством» – це 6-й ранг цивільних чинів, і наприкінці року вийшов у відставку: «Согласно прошению его г. Попечителем Киевского учебного округа уволен вовсе от должности 19 Ноября 1843 года»⁴⁹.

Цього ж року український художник Іван Андрійович Васьков, однокашник Тараса Шевченка по Петербурзькій академії мистецтв, нині незаслужено забутий, пише в Глухові сімейний портрет подружжя Сбитневих – Марфи Леонтіївни та Івана Матвеевича. Обидва портрети й нині зберігаються в діючій експозиції Лебединського художнього музею в Сумській області.

Фото 1⁵⁰.

Фото 2⁵¹.

⁴⁸ ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 6196.

⁴⁹ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2118. Арк. 376–383.

⁵⁰ Портрет И.М. Сбитнева. 1843 г. Холст, масло, размер 70x50. Художник И.А. Васьков (1814 – после 1889). Сумський художній музей, Лебединський філіал. Інв. № Ж-25. На звороті портрету надпис у дореволюційній російській орфографії: «Иван Матвеевич Сбитнев. Инспектор Черниговской Гимназии. Писал Васьков в Глухове 1843 г. Реставрировал В.А. Слендзинский в Сумах 1879 г.».

На чоловічому портреті зображений сповнений гідності чоловік середніх років, у погляді його – стриманість самодостатньої людини і ясний розум, впевненість у собі і легка іронія. На грудях чітко проглядається нагородний знак за вислугу років, орден Святого Станіслава 2 ст., яким І. Сбитнев нагороджений у 1836 р., а також бронзова медаль «В пам'ять Отечественної війни 1812 г.». Медаль була заснована 30 серпня 1814 р. і призначалася для нагородження представників дворянства та купецтва, які сприяли перемозі армії у війні. Отримували її глави сімейств, а після їх смерті нагорода залишалася в сім'ї і переходила старшому синові і т. д. Ця медаль свідчить про те, що сім'я Івана Матвеевича була відзначена за внесок у перемогу над Наполеоном, а станом на 1843 р. Іван був старшим по чоловічій лінії. Донедавна це теж було загадкою: звідки в родині Сбитневих така медаль? Однак при вивченні діяльності професора Харківського університету І.Ф. Тимковського, директора Новгород-Сіверської гімназії з 1825 р., пояснення знайшлося. У вересні 1809 р. Ілля Тимковський одружився з Софією Халанською, дочкою І.І. Халанського, тодішнього директора новгород-сіверської гімназії. У 1811 р. 39-річний І. Тимковський через хворобу попросив про відставку і, домігшись її, переїхав у маєток дружини Туранівку, що в 34 верстах від Новгорода-Сіверського. Але мрії про тихе сімейне життя не виправдалися – у 1812 р. І. Тимковського обирають членом дворянського комітету, який споряджав ополчення. Ось тоді, ймовірно, і дворянин М.Н. Сбитнев, батько Івана Матвеевича, був залучений до спільної дворянської справи, брав участь у ній з усією відповідальністю і отримав за це названу медаль.

Що пов'язувало художника І. Васькова та Івана Матвеевича? Що вони робили в Глухові у 1843 р., якщо обидва працювали в цей час у Чернігові: один інспектором Чернігівської гімназії, другий викладав у Чернігівському повітовому училищі? На момент написання портрета 29-річним художником у І.М. Сбитнева за плечима було вже понад 20 років педагогічної діяльності. Але щось пов'язує цих двох людей, крім службових відносин, тому і в портреті «чувствується особий пиетет і тепле внимание художника, тшательно и уважительно изображающего Сбитнева и его супругу»⁵². Відповіді поки немає, але при цьому дивує схожість життєвих шляхів художника з долею героя його портрета. Виходець з Коропа (недалеко від Новгорода-Сіверського), він ніби йшов по слідах Івана Матвеевича – жив і працював у Чернігові, потім у Кам'янці-Подільському, в Житомирі, де похований син Івана Матвеевича Ніколай.

Сім років служби і життя Івана Матвеевича в Чернігові були творчо насичені, як і все життя цієї непересічної, талановитої людини, але, на жаль, поки мало вивчені. За знайденими по крихтах фактами, зокрема й за допомогою новгород-сіверських краєзнавців Антоніни Лагути, Святослава Воїнова та Анатолія Федірка, а також краснодарського дослідника професора Віктора Чумаченка, вимальовується особистісний образ Івана Матвеевича Сбитнева з деталями характеру, зовнішніми рисами і манерами. «И.М. Сбитнев был вообще образованным и развитым человеком своего времени. Многочисленные ученики его сохранили самую светлую о нём память за его гуманное с ними обращение, он был врагом педантизма того времени, защищал своих учеников в совете гимназии, старался развить в них вкус к литературному чтению и понимание высших интересов жизни»⁵³ (із передмови до твору «Записки Ивана Матвеевича Сбитнева»).

Ось що пише про І. Сбитнева під час його чернігівського періоду життя Л. Рудановський у статті «Черниговская гимназия начала 40-х годов»: «Совершенную по внешности противоположность директору представлял инспектор Иван Матвеевич Сбитнев. Насколько первый был быстр и стремителен в движениях и речи, настолько последний был медлителен, торжественен и важен: медленная поступь, руки, сложенные на груди, неторопливая размеренная речь, выражение благодушия и благоволения на лице. С учениками обращался приветливо, ласково, строгим наказанием их не подвергал, но донимал отеческими, весьма длинными нотациями...»⁵⁴

«Эрудированный и высокообразованный человек, он принадлежал к поколению, которое жадно впитывало знания, интересовалось искусством и литературой», пише про Івана Матвеевича в книзі «Забуті імена» В.В. Рубан: «Его соученик вспоминает: "...читали мы с большой пользой, особенно если попадалось что-нибудь занимательное. В это время

⁵¹ Портрет М.Л. Сбитневой. 1843 г. Холст, масло, размер 70x50. Художник И.А. Васьков (1814 – после 1889). Сумський художній музей, Лебединський філіал. Інв. № Ж-26. На звороті портрету надпис: «Марфа Леонтиевна Сбитнева, урожденная Буковская. Писал Васьков в Глухове 1843 г. Реставрировал В.А. Слендзинский в Сумах 1879 г.».

⁵² Рубан В.В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках XIX – начала XX века. Київ: Наукова думка, 1990. С. 146.

⁵³ Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. Киев: Тип-я А. Давиденко, 1887.

⁵⁴ Рудановский Л. Черниговская гимназия начала 40-х годов. Киевская старина. Київ, 1894. Т. 47. № 10. С. 90–110.

явился уже и Булгарин со своими юмористическими статьями ... сочинения Пушкина, Жуковского, Батюшкова, рукописная комедия 'Горе от ума' и некоторые др. Мы читали много, читали с удовольствием, даже с наслаждением, а потому немудрено, что наши умственные способности развивались весьма порядочно и у нас появлялись ученики, которые порядочно писали и прозой и стихами»⁵⁵.

Іван Матвєєвич, за освітою фізик, у своїх життєвих інтересах, за своєю духовною сутністю був безсумнівним ліриком. Він прекрасно знав французьку мову, навіть викладав її не тільки в Чорноморській гімназії, а й пізніше – у Кам'янець-Подільській, замінюючи відсутнього вчителя, а тому нерідко його творам передували епіграфи французькою мовою. Він не просто цікавився історією, але глибоко вивчав її. З повним правом його можна назвати одним із перших серйозних українських краєзнавців. У всіх творах І.М. Сбітнєва краєзнавча тема скрупульозно розроблена.

Отримавши на чернігівському терені вислугу років, Іван Матвєєвич знову повертається до своїх пенатів, до улюбленого Новгород-Сіверського. Дворянство Новгород-Сіверського повіту незабаром обрало його на посаду голови повітового Комітету про нагляд за продажем спиртних напоїв, у якій затверджений 29 жовтня 1844 р. Ця посада не заважає йому займатися улюбленою літературною роботою.

Усі ці роки (і багато пізніше, вже після його смерті) твори І. Сбітнєва друкуються в найпопулярніших виданнях того часу. Блискучі подорожні нотатки про поїздку до Харкова, записки «Из времен учреждения русских школ на Волыни...», нариси «Прогулки по Воспорскому проливу...», «О проезде Государя Императора через Новгород-Северск» посідають гідне місце в публіцистиці пушкінської доби. Вчитаймося в ці рядки: «Новгород-Северский принадлежит к числу городов нашей Империи, живописное местоположение имеющих. Он лежит на трех горах, отрасли великой плоской возвышенности, подошвы которых омываются судоходною рекою Десною. Климат в нем приятный и здоровый; почва земли плодороднейшая: ибо состоит из рыхлого чернозема. Плодородный краж гор сих отлично способствует к разведению садов, и жители Новгорода-Северскаго не оставили сим воспользоваться, так что издали город кажется построенным в саду»⁵⁶. Вітончена мальовнича картинка лише кількома соковитими мазками вичерпно зображує це невелике улюблене ним місто-сад.

Нотатки «О проезде Государя Императора через Новгород-Северск» мають не лише літературну, художню цінність, вони – живий документ минулого, написаний з дивовижними подробицями учасником тієї події: «...сообщаю на сей раз приятнейшее известие о редком для Новгорода-Северскаго событии: это посещение Государя Императора, коим осчастливлен наш город 8 сего месяца. Не ожидайте от меня опосреданных блистательных: одну истину и простой рассказ о сем происшествии найдете вы в нижеследующих строках.

Собранное Дворянство, с одной стороны мужчины, а с другой дамы, в разных нарядах и по причине проливного дождя закутанные, ожидали Августейшего Гостя у ворот дома Судуенкова, где была ему назначена квартира.

Ожидание Венценосца наполняло душу каждого присутствующаго трепетом неизъяснимаго удовольствия, нисколько не уменьшаемаго проливным дождем и холодным ветром. Всякой забывал неприятное явление природы, будучи томим восхищением и надеждою узреть своего монарха...

...В три часа пополудни приехала свита Его Императорского Величества. Вдруг ударили в колокола, потряслись сердца всех присутствующих как бы от действия искры электрической; толпы народа пошатнулись. В глубоком безмолвии глаза всех устремились на триумфальныя ворота, в кои в 1787 году въезжала Великая Бабка Великаго и Богословеннаго Александра I...

...Вечеру город наш был иллюминирован довольно великолепно. Множество народа всех состояний до полуночи были на дворе квартиры Императорской, многия толпы бродили по улицам с веселыми и живыми рассказами, чему много благоприятствовало прояснившееся небо, украшенное ночью лампадою – луною...»⁵⁷

Поєднання високої художності, образності мови його творів та математичної точності в описі деталей зробили літературну спадщину Івана Матвєєвича Сбітнєва безцінною як для краєзнавства, так і для історії України загалом. Наприклад, «Поездка в Харьков» – це готовий путівник майже 200-річної давнини, у якому дуже детально описані дороги, міста і села, люди, що трапляються на шляху. Цей живий історичний документ має неабияку цінність для історіографії України. У 2013 р. цим же маршрутом група байкерів

⁵⁵ Рубан В.В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках... С. 146.

⁵⁶ Новгород-Северский. *Отечественные записки*. 1828. Ч. 34. С. 105–137; Ч. 35. С. 313–346.

⁵⁷ О проезде государя императора через Новгород-Северский. С. 91–101.

Новгорода-Сіверського здійснила подорож до Харкова. Свою поїздку мотоциклісти назвали: «Подорож з 19 століття в 21-ше», адже вони проїхали практично тим самим маршрутом, що й Іван Матвєєвич майже 200 років тому.

Схильність до подорожей, незважаючи на закоханість у свій край, не залишає Івана Матвєєвича упродовж, мабуть, усього його життя. Не випадково один із перших своїх подорожніх нарисів він відкриває епіграфом французькою мовою з М. де Жокура: «Подорожі підносять дух. Виховують його, збагачують знаннями і захищають його від національних забобонів».

У 1849 р. колезький радник І. Сбітнев просить призначити його на службу директором училищ або інспектором гімназії в Кавказькому навчальному окрузі – хист до педагогічної діяльності, а, можливо, і відчуття невиконаного обов'язку перед К. Россинським спонукають його на це. Однак на ім'я Чернігівського цивільного губернатора надійшла відповідь з управління Попечителя Кавказького навчального округу про те, що вакантних посад немає⁵⁸.

Крім сина Ніколая, Іван Матвєєвич мав ще двох дітей: дочку Марію, 1833 року народження, і сина Василя, який народився 1841 року, найімовірніше, у Чернігові. Про Марію є неточні відомості, що вона померла молодою. Але точно відомо, що онуки Івана – Матвєєвича, діти його сина Василя – Василій і Сергій – жили в м. Лебедині Харківської губернії (нині Сумської обл.). Василій Василієвич Сбітнев закінчив у 1905 р., як і його дід, фізико-математичний факультет Харківського університету, був головою Лебединської повітової земської управи, почесним світовим суддею, гласним Лебединської міської думи, членом опікунської ради Лебединського ремісничого училища та жіночої гімназії, комітету опіки над дітьми, батьки яких загинули в роки російсько-японської війни 1905 р. За його сприяння побудовано двоповерхову будівлю земства, нині медичне училище; у Лебединському повіті він мав 756 десятин землі. Його брат Сбітнев Сергій Василієвич – громадський діяч, штаб-ротмістр, меценат, закінчив Николаївське кавалерійське училище, мав у Лебединському повіті 1606 десятин землі, садибу в с. Гудимівці, винокурний завод в с. Будилці (нині спиртзавод). Він був земським начальником, гласним Лебединського повітового та Харківського губернського земств, дільничним мировим суддею, гласним Лебединської міської думи, а з 1907 р. – членом опікунської ради Лебединського ремісничого училища, повітової сільгоспуди, Лебединського товариства сільського господарства, повітової землевпорядної комісії, санітарної ради земства. Факт їх проживання в цьому місті пояснює появу портрета Івана Матвєєвича в Лебединському художньому музеї.

Старший син Івана Матвєєвича Ніколай закінчив Чернігівську гімназію та юридичний факультет Харківського університету, мав чин дійсного статського радника, приймав активну участь у судовій реформі, за що був удостоєний «Его Императорского Величества благоволением», був автором підручників із спадкового права⁵⁹. Одружений на Вірі Олександрівні Уваровій, яка походила по прямій лінії від графа Уварова Федора Петровича (генерал-лейтенанта від кавалерії, ад'ютанта імператора Павла I, а потім Олександра I, героя Вітчизняної війни 1812 р.), Ніколай Іванович мав сімох дітей. До цієї гілки належить наш сучасник – відомий руський письменник Юрій Сбітнев (1931–2021), автор історичних романів, який жив останні 10 років у Чернігові. Він успадкував і примножив письменницький дар свого славетного предка.

* * *

Помер Іван Матвєєвич у 1856 р. і похований, імовірніше, у своєму улюбленому місті. Жорстокі роки ХХ ст., заперечення минулого радянською владою стерли з лиця землі й могилу, й ім'я письменника – патріота землі Сіверської. І хочемо цією статтею відновити справедливість, вийняти з темряви небуття ще одне ім'я чудового сина своєї землі.

References

Anan'eva, T. (2018). O neizvestnoj rukopisi Il'i Timkovskogo «Zapiski dlya istorii Malorossii» (1849 g.) [About the unknown manuscript of Ilya Timkovsky "Notes for the history of Little Russia" (1849)]. *Kyivska Akademiia – Kyiv Academy*. № 15. Kyiv, Ukraine.

Myshanych, Ya. (2005). Odnodumtsi z Hetmanshchyny. Novhorod-Siverskyi hurtok «avtonomistiv»: vidrodzhennia ukrainskoho derzhavotvorennya [Like-minded people from the Hetmanate. Novgorod-Siversky circle of "autonomists": the revival of Ukrainian statehood]. *Den – Day*. Kyiv, Ukraine.

⁵⁸ ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 12050. Арк. 1–1 зв.

⁵⁹ Див., наприклад: Сбитнев Н. О духовных завещаниях по русскому праву. *Журнал Министерства юстиции*. 1861. № 5.

Chumachenko, V. (1997). Sbitnev Ivan Matveevich [Sbitnev Ivan Matveevich]. *Encyklopedicheskij slovar po istorii Kubani s drevnejshikh vremen do oktyabrya 1917 goda*. Krasnodar, Russia.

Ruban, V. (1990). Zabytye imena. Rasskazy ob ukrainskikh khudozhnikakh 19 – nachala 20 veka [Forgotten names. Stories about Ukrainian artists of the 19th – early 20th centuries]. Kyiv, Ukraine.

Гриньова Ольга Володимирівна – журналіст, літературний секретар письменника Юрія Сбітнєва, дослідник роду Сбітнєвих (Чернігів).

Hrynova Olga V. – journalist, Mr. Sbitnev's Literature Secretary, Researcher of the Sbitnev family (Chernihiv).

E-mail: asatkan@gmail.com

IVAN MATVEEVICH SBITNEV: TEACHER, ENLIGHTENER, PUBLICIST OF PUSHKIN TIME

The purpose of the article is to obtain from oblivion the name of a person, who made a great contribution to the education development of the Siverschina, Chernihiv, Kamenetz-Podolsky and the Black Sea Cossack Host of the early 19th century and also left the interesting written documents regarding the history of Ukrainian education. These documents have local lore and historical-geographical value. The study relies on the microhistoric method – dominant views, trends and events in Ukrainian society of the 19th century are observed through the fate of one person. The novelty of the study is that studied archival documents of Ivan Sbitnev's life led to the conclusion that the Chernihiv Regional Universal Scientific Library is older than previously thought. Moreover, these documents helped to restore the memory of the undeservedly forgotten artist Ivan Vaskov, who was Taras Shevchenko's classmate at the St. Petersburg Academy of Arts, author of portraits of famous people of the 19th century. Sbitnev's creativity in particular draw attention to the coming to light of famous «History of the Russ» story, which, it turns out, isn't unambiguous, etc. Conclusions. Archival information about one person's life and his creativity (travel notes, essays, personal letters, which are stored now in the Russian State Public Historical Library and V.I. Vernadsky National Library of Ukraine in Kiev) have helped to fill out the picture of life of Novgorod-Siversky at the beginning of the 19th century. For example, was obtained the location and renewal of town streets, the structure of the gymnasium, crushing fires, passing through the town of Novgorod-Siversky in 1825 of the Emperor Alexander I etc. «Ivan Matveevich Sbitnev's notes» gives an exhaustive analysis of the «darkest days in the local history of public education» in Volyn 19th century, «Walking along the Vosporsky Strait» is the valuable document on the history of education in Chernomoria. These and other works of this author have not only artistic, but also local lore and historical value, because describe areas and for the history of Ukraine as a whole. Studying the personality and creativity of this person can be included to the curriculum of historical educational institutions as a local subject of the respective regions.

Key words: Ivan Matveevich Sbitnev, history of education of Volyn, education in the Black Sea Cossack Host, Novgorod-Siversky gymnasium, Chernihiv gymnasium, Chernihiv public library.

Дата подання: 2 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 10 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гриньова, О. Педагог, просвітитель, публіцист пушкінської доби Іван Матвєєвич Сбітнєв. Сіверянський літопис. 2021. № 5. С. 102–116. DOI: 10.5281/zenodo.5750062.

Цитування за стандартом APA

Hrynova, O. Pedahoh, prosvitytel, publitsyst pushkinskoi doby Ivan Matvieievych Sbitniev [Ivan Matveevich Sbitnev: teacher, Enlightener, publicist of Pushkin time]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 102–116. DOI: 10.5281/zenodo.5750062.

